

Militair erfgoed in het vizier

Verslag platformbijeenkomst militair erfgoed 13 februari 2019

Het is vrij schieten tijdens deze platformmiddag over militair erfgoed. En dat is ook precies de bedoeling. Deze bijeenkomst staat in het teken van een landsbrede inventarisatie van toonbeelden die het verhaal vertellen van onze militaire geschiedenis van de periode 1815 – 1989.

Tekst: Isabel van Lent

De oogst is omvangrijk: tijdens deze middag haalt de Projectgroep Militair Erfgoed van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) honderden voorbeelden op van objecten, gebouwen, landschappen, collectiestukken én verhalen, die in de vorm van gekleurde plakbriefjes de kaarten van Nederland bijna volledig afdekken. De inventarisatie wordt uitgevoerd in het kader van de Verkenning Militair Erfgoed van de RCE. De projectgroep die zich hiermee bezighoudt is in 2016 op verzoek van de vorige minister van OCW in het leven geroepen. De RCE voert momenteel een viertal verkenningen uit om het bestaande monumentenbestand te verbeteren. Monumenten worden niet meer lukraak aangewezen, zo legt directeur van de Rijksdienst Susan Lammers uit, maar alleen nog in de context van een programmatische lijn. De vier verkenningen die op dit moment worden uitgevoerd gaan over archeologie, Post-'65-erfgoed, herinneringserfgoed en het militaire erfgoed van de 19de en 20ste eeuw.

Kennis als bescherming

Het resultaat van deze verkenningen leidt niet zonder meer tot nieuwe rijksmonumenten. De aanwijzing tot rijksmonument is slechts een van de middelen om een object te beschermen. Dankzij het planologische beschermingsinstrumentarium kan erfgoed tegenwoordig ook in situ worden beschermd. Daarbij zijn er ook andere manieren, zoals kennisontwikkeling en kennisdeling. 'We hebben inmiddels geleerd dat van kennis een grote beschermende werking kan uitgaan', aldus Lammers. Bij deze Verkenning Militair Erfgoed staat het verhaal centraal. Tien verhaallijnen dienen als basis voor deze verkenning, die uitgebreid zijn beschreven in de publicatie [Op verkenning. Twee eeuwen militair erfgoed in het vizier](#). Aan de hand van deze verhaallijnen gaan de deelnemers op zoek naar bijbehorende plekken, gebieden en objecten. De tien thema's zijn:

1. Staatsvorming en -bedreiging
2. Nederlandse rol in ontwikkeling internationaal recht
3. Ontwikkeling militair apparaat
4. Nederlands koloniaal verleden
5. Maatschappij en krijgsmacht
6. Eerste Wereldoorlog
7. Nederland als toevluchtsoord
8. Tweede Wereldoorlog
9. Koude Oorlog
10. Nederlandse missies over de wereld tot 1989

Verhalenvertellers

In de aanloop naar deze bijeenkomst zijn al de nodige bekende en minder bekende voorbeelden aangedragen, zoals de Stelling van Amsterdam, de Seyss-Inquart-bunker in Den Haag, de voormalige SS-sporthof in Ellecom en het naoorlogse munitiemagazijnencomplex in Nieuw-Balinge. Lammers benadrukt dat het niet alleen om de objecten gaat, maar juist om hun vermogen om een verhaal te illustreren. Dat sluit aan op andere ontwikkelingen in het erfgoedveld, die benoemd zijn in de beleidsbrief Erfgoed Telt. Denk aan het belang van maatschappelijk draagvlak, het eigenaarschap, het oordeel van de burger naast dat van de expert, en de omgang met de verbindende waarde van *ons* erfgoed. Welke verhalen kunnen we vertellen over de militaire geschiedenis en de historische

ontwikkeling van Nederland aan de hand van landschappen, gebouwen en objecten? En omgekeerd: als we spreken over de militaire geschiedenis van Nederland, kunnen we dat dan voldoende illustreren aan de hand van kazematten, bunkers, stellingen, loopgraven, vliegvelden, militaire vondsten en tal van andere zaken die bewaard zijn gebleven?

Lammers sluit haar inleiding af met een persoonlijke noot. Recentelijk bezocht ze haar dochter, die een erfgoedstudie in Singapore volgt. Singapore is een stad met een rijke militaire historie, maar vandaag de dag lijken de sporen die hieraan herinneren zorgvuldig te zijn weggepoetst. Neem de voormalige militaire barakken van Dempsey Hill, strak gerestaureerd en in gebruik als restaurants, galerieën en hippe designershops. Er is zelfs geen bordje dat herinnert aan het verhaal van de plek. Lammers: 'Ik hoop dat we dat in Nederland anders doen.'

Post-militaire samenleving

Keynote-speaker Ben Schoenmaker is directeur van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (onderdeel ministerie van Defensie) en bijzonder hoogleraar militaire geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij is gespecialiseerd in militaire geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw, de relatie tussen maatschappij en krijgsmacht en de strijd op Nederlands grondgebied tijdens de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast organiseert hij Battlefield tours. Schoenmaker spreekt over de demilitarisering van onze maatschappij: een stapsgewijze ontwikkeling die door sociologen ook wel wordt getypeerd als een post-militaire samenleving. Demilitarisering kenmerkt zich onder meer door een significante verkleining van het bedrag dat de overheid aan defensie uitgeeft. Zo bedraagt het defensiebudget tegenwoordig een tiende van wat er wordt uitgegeven aan gezondheidszorg. Ook vindt er een personele inkrimping plaats bij de krijgsmacht, in het bijzonder bij de landmacht. 'Het militaire beroep is gemarginaliseerd en genormaliseerd', aldus Schoenmaker. Dit is duidelijk waarneembaar. De dienstplicht is afgeschaft. Daarbij zijn er nauwelijks militairen meer te vinden op spoorwegstations of op straat. Schoenmaker: 'Wanneer zijn we voor het laatst een militaire colonne tegengekomen, of vloog er een straaljager over?' Voorts gaat de demilitarisering gepaard met de sluiting van een groot aantal militaire objecten, zoals legerplaatsen, kazernes, vliegvelden, havenfaciliteiten, mobilisatiecomplexen, munitiebunkers, oefenterreinen en schietbanen.

Ontmanteld, verplaatst en verdwenen

Onze steden hebben al sinds de Romeinse tijd een strategische militaire functie gehad. Ze beschikten over een uitgebreid stelsel aan vestingwerken. Ook was er een militaire populatie, het garnizoen dat in de stad gestationeerd was. In de 19de eeuw kwam hier met de inwerkingtreding van de Vestingwet in een rap tempo verandering in. Vestingwerken werden op grote schaal ontmanteld en gesloopt en steden maakten zich razendsnel los uit hun te krap zittende harnas. Het garnizoen bleef wel, met de bijbehorende militaire kazernes, hospitalen, arsenalen en loodsen. Dat veranderde in de jaren zestig van de 20ste eeuw. Vanaf dat moment vond een uittrekking plaats naar het platteland. Kazernes en legerplaatsen werden niet meer in of nabij steden gebouwd, maar bij dorpen zoals Steenwijkerwold, Schaarsbergen, Oirschot en Nunspeet. Vooral de Randstad raakte in een rap tempo gedemilitariseerd, maar ook de steden die van oudsher een sterke militaire betekenis hadden, zoals Breda en Amersfoort.

Niet alleen in de stad, maar ook in het landschap is demilitarisering aan de orde. Eeuwenlang hebben we onze fysieke leefomgeving ingericht als verdedigingsmechanisme. We bouwden fortificaties, groeven waterhindernissen en legden uitgestrekte waterlinies aan, zoals de Oude en de Nieuwe Hollandse Waterlinies, de Stelling van Amsterdam, de Atlantikwall en de Rijn-IJssellinie. Laatstgenoemde werd in de jaren vijftig van de 20ste eeuw aangelegd, maar vlak daarna alweer opgeheven. Hiermee kwam een einde aan een lange traditie van de inrichting van grote terreinen als verdedigingslinie.

Door en door burgerlijk

'Gelukkig hebben we het militaire erfgoed nog', aldus Ben Schoenmaker. Niet om het verleden te verheerlijken of oorlog en geweld te verbloemen; dit erfgoed moet de plaats krijgen in ons

collectieve geheugen die het toebehoort. Schoenmaker merkt op dat we vaak geneigd zijn om onszelf als een a-militair volk te zien. Nederlanders worden vaak neergezet als vredelievend en bepaald niet krijgshaftig. Dat gebeurt niet door de minsten. Historici als Johan Huizinga en Jan Romein hebben geholpen om een beeld neer te zetten van een door en door burgerlijke maatschappij van kooplieden en dominees. Dat beeld is niet onjuist, maar wel onvolledig. Nederlands-Indië is immers niet door dominees en kooplieden veroverd en onder controle gehouden. Er moet ook oog zijn voor de meer gewelddadige schaduwzijde van de expansiedrift die ook hoort bij de Nederlandse geschiedenis. Daarbij hebben we ons moeten beschermen tegen buitenlandse agressie en oorlogsgeweld. Daartoe zijn veel financiële offers gebracht met de aanleg van kostbare waterlinies en een uitgebreide Koude Oorlog-infrastructuur die over het hele land is uitgerold. Het erfgoed moet ons helpen herinneren aan de (civiel-)militaire component, die van oudsher tot een zeer recent verleden een wezenlijk deel uitmaakte van onze samenleving. Dit dreigt een lacune in ons collectieve geheugen te worden. Daarom verdient het militaire erfgoed onze volle aandacht.

Elfde verhaallijn

Schoenmaker noemt het moedig om de militaire geschiedenis in tien verhaallijnen bijeen te brengen. Een riskante opgave, want zo gemakkelijk laat de geschiedenis zich doorgaans niet vangen. Maar omdat de verhaallijnen deels thematisch en deels chronologisch zijn, ontstaat er samenhang. Hij zou wel graag een elfde thema willen toevoegen, namelijk de binnenlandse taak van de krijgsmacht. De krijgsmacht beteugelt rellen, breekt stakingen, handhaaft de openbare orde, bewaakt de landsgrenzen, bestrijdt terrorisme en verleent hulp bij rampen. Schoenmaker noemt historische gebeurtenissen, zoals de Jordaanoproer in 1934, de Watersnoodramp van 1953 en de beëindiging van de Molukse gijzeling bij De Punt in 1977. De Koninklijke Marechaussee speelde een hoofdrol bij dit soort gebeurtenissen.

Reikwijdte

De tien verhaallijnen laten zich niet allemaal even makkelijk koppelen aan tastbaar erfgoed en vertonen grote verschillen in reikwijdte. Schoenmaker noemt bijvoorbeeld het thema de Nederlandse rol in de ontwikkeling van internationaal recht. Dit is een onmisbare verhaallijn, maar welk militair erfgoed hoort hierbij? Het is wellicht niet wenselijk om het Vredespaleis in Den Haag als militair object te bestempelen. Hetzelfde geldt voor de tiende verhaallijn: Nederlandse missies over de wereld tot 1989. Hier zijn vrijwel geen fysieke sporen van te vinden in het Nederlandse openbare ruimte. Wel zijn er monumenten, zoals het Korea-monument in Schaarsbergen (en Roosendaal). Deze monumenten zijn echter voor de meeste mensen aan het zicht onttrokken omdat ze zich achter de muren van de kazerneterreinen bevinden. Bij het vierde thema over het Nederlandse koloniale verleden speelt iets soortgelijks: fysieke sporen zijn er in ons land nauwelijks, met het Koloniaal Werfdepot in Harderwijk, (Koloniaal) Museum Bronbeek en het Nationaal Indië-monument in Roermond als uitzonderingen. Ook het vijfde thema over maatschappij en de krijgsmacht, waar de geschiedenis van de dienstplicht onder valt, is een lastige. Bij dit erfgoed denk je vooral aan archieven met foto's en egodocumenten of objecten, zoals de lotingstrommel uit de collectie van het Nationaal Militair Museum in Soesterberg. Bij onroerend erfgoed komt Schoenmaker niet verder dan de gebouwen van de indelingsraden waar aan de lopende band achttienjarige jongens werden gekeurd.

Oorlogserfgoed

Hier staan thema's tegenover waar juist heel veel erfgoed is onder te brengen. Denk aan de verhaallijn over de ontwikkeling van het militaire apparaat. Dit is het thema voor *hardcore* militair erfgoed, maar roept ook een andere vraag op, namelijk waar je de grens kunt trekken tussen militair en civiel erfgoed. Een groot aantal militairen werd in de 19de eeuw gehuisvest in gebouwen die niet voor dit doeleinde waren gebouwd, zoals de Markiezenhof in Bergen op Zoom. Daarnaast zijn er kazernes die tegenwoordig een andere (woon)functie hebben, zoals de Oranje-Nassau Kazerne in

Amsterdam. Een andere omvangrijke verhaallijn is de Tweede Wereldoorlog, waar talloze grote en kleine monumenten ons aan herinneren, maar ook oorlogserfgoed, zoals slagvelden. In de VS worden voormalige slagvelden van de Amerikaanse Burgeroorlog nagenoeg heilig verklaard als *National Heritage Site*. Iets dichterbij huis heeft Waterloo al meer dan een eeuw een erfgoedstatus. Dit soort bescherming kennen we in Nederland (nog) niet. Kunnen de Frostbrug bij Arnhem (*A bridge too far*) of de Grebbeberg ook militair erfgoed zijn?

De tussenstand die projectleider Ben de Vries (RCE) laat zien, bevestigt het betoog van Ben Schoenmaker. In aanloop naar deze platformmiddag zijn al zo'n honderd suggesties voor toonbeelden gedaan, op alle mogelijk schaalniveaus, waarvan dertig in het thema Tweede Wereldoorlog, maar slechts drie in het thema collaboratie en verzet. En dat is opvallend aangezien 2018 uitgerekend het jaar van het verzet was. Uit de inzendingen spreekt ook een groeiende aandacht voor de Koude Oorlog. De uitdaging van vandaag is om ook toonbeelden te zoeken bij de 'moeilijke' thema's, zoals de Nederlandse rol in de ontwikkeling van het internationaal recht, het Nederlands koloniaal verleden en de Nederlandse missies over de wereld tot 1989. De thema's zijn per drie of vier gebundeld en de deelnemers rouleren gedurende de middag. Iedereen krijgt de kans om zijn of haar suggesties op een plakbriefje te schrijven en op de (linie)kaart van Nederland te plakken.

Briefjes plakken

Op de bijeenkomst is een zeer divers palet aan deelnemers afgekomen: (maritiem-)archeologen, (oud-)marinemensen, (amateur)historici, landschapsonderzoekers, architectuurhistorici, collectiebeheerders, zoals die van het Marinemuseum en van overheden, waaronder het Rijksvastgoedbedrijf. In sommige groepen wordt gelijk driftig geschreven en geplakt, in andere wordt eerst wat aarzelend gesproken over definities. Doen de scheepswrakken en neergestorte vliegtuigen ook mee? Waar ligt de scheidslijn tussen civiel en militair erfgoed? Doet het postkantoor van Den Helder ook mee omdat militairen daar hun postzaken regelden? Of de eerste MacDrive in Soesterberg? Hoe zit het met moderne verdedigingswerken die op oudere zijn gebouwd? Kunnen we de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie ook meerekenen, aangezien de Nederlandse soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog 'zich hier vier jaar kapot verveelden'?

Het devies van deze middag is dat alles mag, het begrip 'erfgoed' wordt breed gedefinieerd. Opvallend is dat op vrijwel alle kaarten Zeeland en het noorden van Nederland betrekkelijk leeg blijven. Een aandachtspunt voor de projectgroep, aangezien het wel wenselijk is om tot een evenwichtig, over het hele land verspreide inventarisatie te komen.

Dodendraad

Deelnemers zijn dus volkomen vrij om onverlet te associëren en vrij te schieten. Zo komen de twee kampementen bij Oirschot en Rijen ter sprake, waar vanaf 1831 tienduizenden militairen werden gelegerd in voorbereiding op een eventuele aanval op België. Archeologisch onderzoek verschaft nu inzicht in het dagelijks leven in deze oefenkampen. Een andere deelnemer vertelt over Schiermonnikoog. Dit Waddeneiland was tot 1945 privébezit van een Duitse adellijke familie, maar werd in 1945 door de Nederlandse staat geconfisqueerd. Deelnemers discussiëren over de Dodendraad uit de Eerste Wereldoorlog op de grens tussen Nederland en België, en vragen zich af of deze Duitse grensversperring aan Nederland of aan België is toe te schrijven. Er wordt gesproken over 'Indisch DNA' en het blijkt lastig om hier een fysieke plek aan te koppelen; uiteindelijk valt de keuze op Den Haag. Er worden verhalen verteld over duizenden Servische krijgsgevangenen die in de Eerste Wereldoorlog in Nederland op verschillende locaties werden ondergebracht. Maar ook over Nederlanders die in de 19de eeuw terugkwamen van de plantages in Suriname. Ze waren daarheen vertrokken om het werk te doen dat eerder door slaven werd gedaan, maar keerden berooid en gedesillusioneerd als vluchtelingen in eigen land terug. Een deelnemer memoreert het Internationale Vrouwen Congres, in 1915 georganiseerd door Aletta Jacobs in Den Haag. Ruim 1300 vrouwen reisden naar Den Haag om tot oplossingen te komen om de oorlog te beëindigen. Ook de *Dutch*

approach komt ter sprake: bij onderhandelingen met kapers zo lang mogelijk praten, tijd rekken en niet toegeven aan eisen.

Grote oren

De tafels met de 'makkelijke' thema's, worden snel volgeplakt met plakbriefjes en suggesties. Maar de verrassingen zitten vooral bij de verhaallijnen die deelnemers dwingen om dieper na te denken en verder te zoeken. Daar komen verrassende suggesties uit voort. Voorbeelden zijn de 19de-eeuwse Van Speijk-vlaggenmast in Den Helder en de 'grote oren' oftewel de satellietontvangers van Defensie in Burum, die nu op het punt staan te verdwijnen. Op de Hoge Veluwe staat een monument voor de Boerenoorlog in Zuid-Afrika in de vorm van een standbeeld van Zuid-Afrikaanse Generaal De Wet; een plek die maar weinig mensen kennen. Een andere, niet voor de hand liggende locatie is het woonhuis in Delft, waar Nicolaas Jouwe, 'president' van West-Papoea (voormalig Nederlands-Nieuw-Guinea), 54 jaar in ballingschap woonde.

De opbrengst

De oogst van de middag zijn 18 kaarten met in totaal 1000 plakbriefjes. De projectgroep gaat de opbrengst rubriceren en in kaart brengen. De suggesties die vandaag zijn aangedragen, worden meegenomen in het advies. Samen met de andere verkenningen (Post-'65, herinneringserfgoed en archeologie) komt er een gebundeld advies, dat deze zomer aan de minister van OCW wordt aangeboden: een belangrijke stap om het militaire erfgoed en de daarbij horende verhalen bij een groter publiek in het vizier te krijgen.